

DHARMA KAVRAMI VE PURUSHĀRTHALAR*

Mehmet MASATOĞLU**

Öz

Dharma, Hinduizm'in en önemli kavramlarından biridir. Sözlükte “*tutmak, kaldırmak, sürdürmek*” anlamlarına gelen *dhṛ* kökü ve bu kökten türetilen *dharma*, bir kavram olarak ele alınmıştır. Böylece onun anlam çeşitliliğine değinilmiştir. Ayrıca *purusha* ve *artha* kelimelerinden oluşan *purushārtha* (*Hindu hayatının dört temel gayesi*) kavramı tetkik edilip onun hangi kavramları karşıladığı ele alınmıştır. *Purushārthaların trivarga* ya da *çaturvarga* olarak tanımlanmasının kritiği yapılmış; tarihi ve felsefi açıdan önemini ne olduğu tartışılmıştır. Ayrıca *purushārthaların varna* (sınıf/kast) ve *aşramalar* (dört aşama) ile bağlantısı da araştırılmış; kast sisteminde kast üyelerinin hangi *purushārtha* emrini yerine getirmesi gerektiği bilgisine değinilmiştir. *Aşramalar* içerisinde kişinin hangi *purushārthayı* ön plana çıkarması gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dharma, Purushārtha, Artha, Kāma, Mokşa.

The Concept of Dharma and Purushārthas

Abstract

The notion of *dharma* is one of the most important concepts of Hinduism. This paper deals with the semantics diversity of the term of *dharma*, which

* Bu makale “Hinduizm’de Dharma Kavramı” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr., e- posta: masatoglu87@gmail.com ORCID: 0000-0001-6373-8991

Atıf/Cite as: Masatoğlu, M. (2020). Dharma Kavramı ve Purushārthalar. Dini Araştırmalar, 23 (57): 195-208, DOI: 10.15745/da.709326

is a Sanskrit word derived from the root of *dhṛ* that means to support, hold, maintain. In addition, the concept of *purushārtha*, consisting of the words *purusha* and *artha*, is examined by focusing on the different usages of that term. It is criticized why *purusarthas* are defined as *trivarga* or *çaturvarga* and the historical and philosophical significance of the *purusarthas* is discussed. Besides, the connection of *purushārthas* with *varna* and *ashramas* has been investigated as well as it is mentioned which *purushārtha* orders should be observed by caste members and which *purushārtha* should be considered by individuals in the *ashrama* system.

Purushārtha is a key concept in Hinduism and refers to the three/ four proper goals or aims of a human life. The word *purushārtha* literally means purpose of human being or object of human pursuit. All four *purushārthas* are important, but in cases of conflict, *dharma* is considered more important than *artha* or *kama* in Hindu philosophy. *Moksha* is considered the ultimate ideal of human life. It is also criticized that *purushārthas* are defined as *trivarga* or *çaturvarga*; its historical and philosophical significance was discussed. In addition, the connection of *purushārthas* with *varna* (brahman, kshatriya, vaisya, sudra) and *ashramas* (brahmacharya, grihastha, vanaprastha, sanyasa) has been investigated. In the caste system, the knowledge of which *purushārtha* element that caste members should observe has been mentioned. It was emphasized which *purushārtha* should highlight in the stages.

Keywords: Dharma, Purushārtha, artha, Kama, Moksha.

Summary

It is well-known that one of the most basic and pervasive concepts in Indian religious thought is that of dharma. It is a complicated concept, embracing many differing, though related, meanings and extending to a wide range of referents. The origin of the word Dharma is an introduction to its meaning. Etymologically, the word dharma, derived from the root of the *dhṛ*, means “to hold, to uphold, to maintain”. From the root meaning to the conceptual dimension, the meaning map of dharma is revealed. In the hymns of Rigveda the word dharma is used to express different meanings. Sometimes, it is used as an adjective or as a noun, sometimes, in a few passages the word is used in the sense of upholder or sustainer and is in the form of masculine gender. In the classical formulations of post-Vedic traditions, dharma functions as a paradigmatic category that includes both an ontological dimension and a normative dimension. In its ontological dimension dharma is the cosmic

ordering principle that upholds and promotes the evolution of the universe as a whole and of each of its individual parts. Dharma structures the universe as a vast cosmic ecosystem, an intricate network of symbiotic relations among interdependent parts, in which each part has a specific function to perform that contributes to the whole system. Dharma establishes each part in its proper place and ensures that every aspect of the cosmic system is properly balanced and coordinated with every other aspect and thus contributes the maximum to its own evolution and to the evolution of the whole system. The principle of dharma can be found operating on multiple levels corresponding to the various planes of existence. At each level an organic unity is structured in which the separation of functions among the various classes of beings is clearly defined, specific functions or modes of activity being assigned to each class of beings in accordance with its inherent nature. Dharma in another important sense denotes the moral order. In Indian thought everything in this universe is under certain rules and orders. The cosmic order when it manifests in man, becomes moral order. Dharma is the source behind this order. Man has to conform to the higher order of universal dharma in order to preserve mankind. Such conformity leads to one's own welfare along with that of others. This moral commandment leads to the welfare of the society.

Purusartha is a key concept in Hinduism and refers to the four proper goals or aims of a human life. It is a four-fold human aspirations. The four-fold human aspirations are "dharma, artha, kama" and moksha". The word purusartha literally means "purpose of human being" or "object of human pursuit". Dharma means righteousness, moral values; artha means prosperity, economic values; kama in its narrow sense denotes to sexual desire, but in its broader sense it stands for all sensual pleasure and The ultimate goal of human life is moksha. Moksha means self-realization which is the state of the complete cessation of all sufferings. The aim of life of an individual is determined by the doctrine of purusartha. It also decides the course of life of man and lays down norms and values for the behaviour pattern. Thereafter it is tried to show that the point of its enunciation is to offer a social-functional theory of human values or goals and that, as a theory of that sort, it does not have to have as its component concepts the concepts of all the four purusarthas (caturvarga); rather, it can perform better as a theory having those of the first three (trivarga) alone. It will be concluded with the conceptual proposal that it can be made more elegant if it is reconstructed or restructured in such a way that the concept of moksa, instead of being required to denote, as it is according to the tradition, a fourth purusartha, is incorporated in the concept of

kama. According to the accepted tradition, the purusārthas are four in number: Artha, Kama, Dharma, and Moksa. Indological scholars almost unanimously maintain that originally the theory of purusārthas included only the concepts of Artha, Kama and Dharma, the trivarga (three-membered set) and the concept of Moksa was a later addition to the three, as in some early works only the former three are mentioned. The four-membered set (caturvarga) finds mention only in later works. But whether the original theory consisted of the trivarga or of the caturvarga may be historically important, it is of no great philosophical significance. The philosophically important question is whether or not the theory resulting out of the addition of Moksa to the trivarga, i.e., the theory comprising the caturvarga, offers a better, more complete, exhaustive, or conceptually illuminating, classification of the purusartha.

1. Dharma Kavramı

Dharma, *dhr* kökünden türetilmiş bir Sanskrit kelime olup kök itibarıyla “*tutmak, kaldırmak, sürdürmek*” anlamlarına gelmektedir. (Williams 1872:449) *Dharmanın önemi kavramlaşmasıyla ortaya çıkmaktadır. Dharma, kavramsal olarak ele alındığında oldukça karmaşık, bir o kadar da farklı kullanımları olan bir yapıya sahiptir. V. P. Varma, “dharma belki de Hint düşünce tarihinin en kapsamlı kavramıdır” (Varma 1959:106) şeklinde bu kavramın önemine vurgu yapmaktadır.*

G. H. Mees, *Dharma and Society* adlı eserinde maddeler halinde *dharma*-yı şu şekilde formüle etmektedir:

- “1. Antik *ṛta*¹ kavramına benzer bir şey,
2. Ahlaki uyum, ahlaki görev, erdem,
3. İyi eylemler,
4. Dini görev, dini erdem,
5. İdeal,
6. Tanrı ve Mutlak Gerçek ile özdeş, evrensel yasa ya da prensip,
7. İlahi adalet,
8. İdeal ve güncel durumlar arasındaki uzlaşma,
9. Antlaşma, gelenek ve göreneklerin kodu,
10. Genel hukuk veya kanun,
11. Evrensel ya da kabileler arası hukuk,

12. Yetkin brahminler tarafından belirlenen kurallar ve alt kast gruplarına karşı kendi kastlarının yüceltilmesi,

13. Sosyolojik ve psikolojik ayırım: *svadharna* (bireysel *dharma*), *varnadharma* (kast üyelerine ait *dharma*), *hindudharma* ve aryan olan ya da olmayanlar arasındaki *dharma*,

14. *Pravritti dharma* ve *Nivritti dharma*² arasındaki felsefi ve psikolojik ayırım,

15. *Karman*³

16. *Bhakti*⁴”(Mees 1935:8)

Onikinci maddeye kadar olan kısımda *dharmanın* evrensel boyutu gösterilirken sonraki dört maddede ise daha özel ve belli bir zümreye (varna/kast sistemi, aşrama) ait olan *dharma* anlayışından bahsedildiği görülmektedir.

Dharma kavramı Hint dinleri içerisinde Hinduizm haricinde Buddhizm, Caynizm ve Sikhizm’de de yer almaktadır. Dolayısıyla kavram Hint dinlerinin ortak kavramlarından biridir. Kısaca değinmek gerekirse; Buddhizm’in dini literatürü Pali dilinde *dhamma* olarak geçer ve Buddha’nın ortaya koyduğu prensiplere göre *dhamma*, kurtuluş doktrinini temsil etmektedir. (Gethin 2004:513) Dinin temelini ifade eden üç cevherden “Buddha’ya, *Dharma*’ya ve Sangha’ya sığınma”⁵ biridir. (Karataş 2013:135) Caynizm’de *dharma* kavramı dini ve sosyal davranışı belirleyen bir kavramdır. Ayrıca Hinduizm’de olduğu gibi kozmik işleyişi düzenleyen bir olgu olarak geçmektedir. (Qvarnström 2004: 599-605) Sikhizm’de *dharma* kelimesi din, öğretisi, dini yaşam biçimi anlamlarına gelmektedir. Hinduizm’deki *purushārthay*ı (artha, kama, *dharma* mokşa) *dharma* olarak nitelendirmekte ve hepsini eşzamanlı takip edilmesi gerektiği vurgular. (Cole, Sambhi 1997:29)

Dharmanın Anlam Çeşitliliği

Birçok Sanskrit diline ait kelimedede olduğu gibi, Türkçede yahut başka bir dilde *dharma* kelimesini karşılayacak tek bir kelime yoktur. *Dharmanın* geniş bir anlam çerçevesi bulunduğundan ancak birkaç kelime ile anlatılmaktadır. *Dharma*, düzenleyen, bir arada tutan, görev, hak, adalet, ahlak, hukuk, erdem, din, iyi eylemler, davranış kuralları vb. çeşitli kelimelerle açıklanabilir. Dolayısıyla *dharma*ya karşılık gelen Türkçede tek bir kelime yoktur. *Dharma*, gelenek içerisinde ve tarihi seyrinde gelişme gösteren hukuki, ahlaki ve sosyal anlamlara sahip bir kavramdır.

Hinduizm'in en eski dini metni olan Rigveda'da, *dharma*, tutan, destekleyen veya sürdüren anlamlarında kullanılır. (Rigveda, X.92.2) *Dharma* burada “eril, etken isim” olarak kullanılmaktadır. (Brereton 2004:450) Rigveda'da toplam altmış yedi kez geçer ve diğer tüm yerlerde sözcük ya nötr ya da eril formda kullanılmıştır. (Horsch 2004:427) Diğer Veda metinlerinde ise *dharma* kelimesinin kullanım sıklığı düşmektedir ve merkezi bir kavram değildir. Fakat vedik dönem dini literatürüne bakıldığında, özellikle Upanişadlarda, *dharma* kelimesinin daha spesifik yer teşkil ettiği görülmektedir. (Olivelle 2004:491) *Smṛti* gelenekte ise anlatım tarzının değişmesiyle birlikte *dharma* kelimesinin öz anlamının değişmediği görülmektedir. Örneğin *Mahābhārata*'da *dharma*, sahip olan, tutan, koruyan, kollayan ve bir arada tutan şey olarak tanımlanmıştır. (Mahābhārata, Karnaparva, 69.58) *Smṛti* kaynaklara geldiğinde *dharma* kavramına yüklenen anlamlar genişletilmiştir. Şruti metinlerde, özellikle Vedalarda, kozmik düzeni ifade eden *dharma*, *Smṛti* metinlerde ise toplumsal ve bireysel davranışların düzenlenmesine dair konuları ifade etmektedir. (Wezler 2004:630-33)

Vedik dönem sonrası geleneklerin *dharma* anlayışı hem ontolojik hem de normatif bir boyutu içeren paradigmatik bir kategori olarak işlev görmektedir.⁶ Ontolojik boyutta *dharma*, Sanskrit kök *dhr'*den gelen etimolojik türevine uygun olarak, evrenin bir bütün olduğu ve her bireyin gelişimini destekleyen aynı zamanda bir arada tutan kozmik düzenleyici ilke anlamındadır. (Horsch 2004:428)

Dharma, evreni geniş bir kozmik ekosistem olarak birbirine bağlı bölümler arasında karmaşık bir simbiyotik (ortak yaşam) ilişkiler ağı olarak yapılandırmaktadır. Evrende bulunan her parçanın tüm ekosisteme katkıda bulunan belirli bir işlevi bulunmaktadır. *Dharma*, her bir parçayı olması gereken yerde bulunmasını sağlamaktadır. Böylece o, kozmik sistemi her yönüyle doğru bir şekilde dengelemekte ve koordine etmektedir. *Dharma*, çeşitli varoluş düzenlerinde yer almaktadır. *Dharma* tarafından kurulmuş ekosistem, doğası gereği her varlık sınıfına özgü elemanların veya faaliyet biçimlerinin atanmış olduğu organik bir bütünlük içerisinde devamlılığını sağlamaktadır. (Holdrege 2004:214) Örneğin, parlamak güneşin, bal yapmak arının, süt vermek ineğin *dharma*sıdır. Böylelikle ekosistem, asli görevini (*dharmayı*) yerine getirmektedir. Ekosistemin yerine getirdiği görev ve sorumluluklar insanlardan da beklenmektedir. Bu da *dharmanın* normatif boyutunu ortaya çıkarmaktadır.

Normatif boyutunda *dharma*, kozmik düzen ilkesi, ritüel, sosyal ve ahlaki düzen –özellikle kast sisteminin oluşturulması- anlamlarını taşımaktadır. Glucklich'in vurguladığı gibi, *dharma*, hem ontolojik hem de normatif bir

ilke olarak, hem tabiatı hem de sosyal düzeni düzenler. Hem kozmik hem de insan düzlemlerinde *dharma* ilkesi, tabiatın ve düzenin her varlık için uygun şekilde işlemlerini sağlar. İnsan düzleminde bakıldığında *dharma*, *karma* ile uyum içinde çalışır. Her bireyin doğduğu sınıfın koşulları hasebiyle o kişiye tahsis edilen davranış ve görev kuralları vardır. *Karma* bireyin sınıfını belirlerken, *dharma* ise sınıfının kurallarını belirlemektedir. Brahmanik gelenekte, bireyin yerine getirmesi gereken *dharma* kategorileri bulunmaktadır. Kişinin kendi *dharması* “*svadharmā*”, sosyal sınıfının (varna/kast) ve yaşam evresinin (*āśrama*) *dharması* “*varnāśramadharmā*”dır. (Glucklich 1990:260)

2. Purushārtha Kavramı (Hinduizm’de Dini Hayatın Dört Gayesi)

Purushārtha (पुरुषार्थ), *purusha* ve *artha* kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir kelime olup, Vedik dönem metinlerinden itibaren kutsal metinlerde⁷ yer almaktadır. *Purusha* kelimesi insanı ifade etmekte (Williams 1872:585); arzu, amaç, refah anlamlarına gelen *artha* (Williams 1872:83) ise “*purusha*/insan”ın arzusunu, amacını belirtmektedir.

Purushārtha, en basit ve en sade şekilde hayatın amacı, varlığın gayesi olarak tanımlanabilir. M. Hiriyanna gibi *Purushārtha* konusunun uzmanı akademisyenler onu “*bilinçli olarak takip edilmesi gereken arzunun bir nesnesi*” olarak tercüme eder. (Hiriyanna 1952:22; Heinrich Zimmer 1951:34-35) A. İhsan Yitik ise bu kavramı “*Hindu hayatının dört temel gayesi*” olarak Türkçeye kazandırmıştır. (Yitik 2014:49)

Purushārtha’nın kelime anlamı; insanın herhangi bir nesne uğrunda harcadığı çabadır. Zarf olarak “*purushārtham*” şeklinde kullanıldığında insan uğruna, insanın çıkarına, yararına anlamlarına gelmektedir. (Kane 1941:8; Williams 1872:637) Etimolojik açıdan ise *purushārtha* arzu edilen şey anlamını taşımaktadır. Yani sahip olmak istenilen (*upadeya*) veya önlemek istenilen herhangi bir şey (*heya*) anlamına gelir. (Dharmottara Acharya 1975:22) *Purushārtha*, her ne kadar arzu edilen ya da kaçınılan şeyler anlamına gelse de genel olarak yalnızca arzu edilen şeylerle ilgili konulara tekabül etmektedir. Dolayısıyla Hindu nezdinde *purushārtha* denildiğinde sakınılan şeylerden ziyade amaçlanan şeyler akla gelmektedir.

M. Hiriyanna, *purushārthayı* “*bilinçli bir şekilde takip edilmesi gereken insani bir değer*” olarak tanımlamıştır. (Hiriyanna 1952:22-23) Rajendra Prasad ise “*insanın arzulanmış şey*” olarak açıklamıştır. (Prasad 1981:50) Dolayısıyla *purushārtha* insan tarafından bilinçli olarak arzulanan şeyleri ifade ettiği söylenebilir. Bu anlamda *purushārtha*, arzu edilmesi gereken değer veya hedefler anlamına gelmektedir. (Hiriyanna 1952:24)

Değer olarak ele alındığında *purushārtha*'nın sadece kişiye özel bir olgu olarak değerlendirilmemesi gerekir. Toplumsal bir varlık olan insanın, toplumda dengeli ve düzenli bir yaşama ihtiyacı vardır. Kişi fiziksel, ruhsal, ahlaki ve manevi değerler arasında bir dengeye sahip olmalıdır. *Purushārtha* teorisi, bir insanın kişisel hayatında olduğu kadar toplumsal yaşamda da böyle bir uyum içinde olmayı hedefleyen bir kılavuzluk iddiası taşımaktadır.⁸ Buradan hareketle *Purushārtha*'nın insanı diğer varlıklardan ayırt eden şeye vurgu yaptığı söylenebilir. Nitekim felsefede tartışma konusu olan insanı hayvandan ayırt eden nedir sorusunun Hindu nezdinde cevabı *purushārtha*'yı gözetmek olabilir. “*Yemek yemek, uyku, korku ve cinsel zevkler insanlarla hayvanların ortaklaşa sahip oldukları şeylerdir. İnsanları hayvanlardan ayırt eden özelliği, görev sorumluluğu duymalarıdır; bundan yoksun olunca insan hayvandan farksızdır. Dharma, artha, kāma ve mokṣa'dan herhangi birine ulaşamamış bir kimsenin hayatı bir keçinin boynundaki memecikler kadar yararsızdır.*” (Narayana 2017:6) Hitopadeşa'da da geçtiği gibi insanı hayvandan ayıran şey “*bilme eylemi*”dir.⁹ O halde bir Hindu *purushārthaları* bilmeli ve ona uymalıdır.

Tekrar Hiriyanna'nın görüşüne dönülecek olursa o, *purushārthaları* “*ista*” yani “*değer*” ile ilgili görmektedir. Ona göre “*öz ve aracı*” olmak üzere iki tür değer vardır. Aslında bu değerler sayısız olup aynı zamanda da sabit değildir. Bu sorunları aşmak için Hindu düşünürleri dört *urushārtha* doktrinini ortaya koymuşlardır. Buna göre *dharma* ile *mokṣa* manevi; *artha* ile *kāma* ise seküler değerlerdir. Manevi değer kategorisindeki *dharma* aracı, *mokṣa* özdür; iki seküler değerden *artha* aracı, *kāma* ise özdür. (Hiriyanna 1952:21-35)

	Maddi Değerler	Manevi Değerler
Sādhana (araç)	Artha	Dharma
Sādhya (öz/netice)	Kāma	Mokṣa

Bir başka ifadeyle *purushārtha* üyesi olarak *artha*, her türlü maddi değerleri temsil ederken; *kāma* ise, zevk ve bu zevke katkıda bulunan arzuları ifade etmektedir. Kişinin çeşitli arzularını yerine getirebilmesi için bu iki kavram önemli ve gereklidir. Örneğin aşramalardan biri olan *grhasthya* (aile hayatı dönemi) için *kāma* ve *artha* oldukça önemlidir. Çünkü sağlıklı bir toplum oluşabilmesi için aile hayatının varlığı ve devamlılığı gerekir. Aile hayatını ayakta tutan en temel konuların başında sevgi/*kāma* ve maddi gelir/*artha* gelmektedir. Sosyal hayatın inşasını üstlenmesi bakımından *kāma*, oldukça

önemli bir role sahiptir. Genel anlamda *kāma*, dilek, istek, arzu, özlem, sevgi, şefkat, zevk, aşk, cinsel tatmin, şehvet anlamına gelmektedir. (Williams 1872:219) İnsanlar, maddi refaha kavuşmalarına yardımcı olan faaliyetlerde bulunmak için *kāmadan* güç almaktadır. Yaşamı güzel ve anlamlı kılan sevgi, dostluk, sadakat, bağlılık gibi konular *kāma* ile karşılanmaktadır. *Artha* ise, amaç, fayda, akıl, avantaj, kâr, motivasyon, zenginlik, gelir, güç, amaç gibi anlamlara gelmektedir. (Williams 1872:83) Hindu düşüncesinde *artha*, insanın rahat ve kaygısız bir hayat yaşaması ve temel ihtiyaçlarını yerine getirmesi için gerekli olan ekonomik faaliyetleri ifade eden bir değer olarak anlaşılmaktadır. Ölçülü bir şekilde uygulanan *artha* ve *kāma* kişinin mutlu bir yaşam sürmesine sebep olacaktır. Bu ölçü ise *dharma* ile sağlanmaktadır. *Purushārtha* olarak *dharma* ilkeleri belirler ya da belirli bir konuda *artha* ya da *kāma* peşinde koşmaya değer olup olmadığını bilinmesini sağlayacak bir norm olarak bulunur. Dolayısıyla *dharma*, bir eylemin etik değerini belirler. Böylece *dharma* ahlaki değerlere değinir, ancak bunu dini değerlere atıfta bulunarak yapar. *Artha* ve *kāma*, ahlaki normlara yani *dharma*ya uymadıkları sürece düzgün işleyemezler. Düzenleyici bir ilke olarak *dharma*, insanın yaşamını yöneten ahlaki yasaya ve aynı zamanda toplumsal uyum ve huzurun sağlanarak toplumsal ilerleme yoluna atıfta bulunmaktadır.

Purushārthaların son üyesi *Mokṣa*, en üstün değer, yani *parama purushārtha* olarak düşünülür. *Mokṣa* kelimesi “kurtulmak, azat olmak, özgürlüğe kavuşmak” anlamlarına gelen Sanskrit dilindeki muc kökünden türetilmiş ve samsara çarkından kurtuluşu ifade etmek için kavramlaştırılan bir kelime haline gelmiştir. (Buitenen 1957:33) *Mokṣa*, insan hayatının nihai sonucudur, çünkü insan hayatının tüm sınırlamaları için bir sondur. Dolayısıyla, mutlak özgürlük yani doğum ve yeniden doğum döngüsünden özgür olmak olarak tarif edilmiştir. (Yitik 1996:38; Aydın 2005:55) Arzudan, acıdan, *samsaradan* kurtuluşu ifade eden *mokṣa* bir tutum veya tavır değil bir hedeftir. (Ingalls 1957:45) Kişinin dünyevi eylemleri *artha*, *kāma* ve *dharma* ile bunların zıtları (*anartha*, *akāma* ve *adharmā*) ile oluşmaktadır.

2.1. Purushārthaların Mahiyeti: Trivarga mı Çaturvarga mı?

Purushārthalar geleneksel olarak *çaturvarga* yani *artha*, *kāma*, *dharma* ve *mokṣa* olmak üzere dört kavramdan oluştuğu kabul edilse de pek çok araştırmacıya göre *trivarga* yani *artha*, *kāma* ve *dharma*’dan oluşmaktadır. (Prasad 1981:50) Vedalar, Upanishadlar ve Şastralar döneminde *Purushārthalar*, *trivarga* yani *artha*, *kāma* ve *dharma*’dan oluşmaktaydı. Sonraki dönem metinlerinde *mokṣa*’nın da *purushārthalar* arasında sayılmasıyla *çaturvarga* haline dönüşmüştür.¹⁰

*Purushārthalar*ın başlangıçta *trivarga* veya *caturvarga*'dan oluşup oluşmadığı tarihsel açıdan önemli bir sorun olarak görülse de felsefi önemi kadar dikkat çekmemektedir.¹¹ Çünkü felsefi açıdan önemli olan *mokṣa*nın eklenmesinin *purushārthalar* teorisini daha iyi ve daha eksiksiz hale getirip getirmediğidir. Nitekim genel kanı, *mokṣa*nın *purushārthalar*a eklenmesinin onu daha detaylı hale getirdiği yönündedir. (Prasad 1981:50) Bunun nedeni, *mokṣa*nın *parama-purushārtha*¹² olarak düşünülmesidir. (Moniz 1996:44)

Dharmasastra'ya göre *artha*, *kāma* ve *dharma* olmak üzere bir kişinin üç yaşam hedefi (*trivarga*) olabilir. (Dharmaśāstra 2.224; Olivelle & Olivelle, 2005:442) Mahābhārata yine aynı şekilde *trivarga*dan bahsedilir: “*dharma*, *artha* ve *kāma*'ya herkes eşit derecede meyletmelidir. Kim ki üçüne tümünden meyleder o en iyisidir.” (Mahābhārata, Santi Parva 167; *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa*, 1883: 366–367) Mahābhārata'nın bir başka bölümünde “*dharma*, *artha* ve *kāma*'dan hayatı oluşturan şeyler” olarak söz edilmektedir. (Mahābhārata, Anusasana Parva 111; (Vyasa 1884:230-31) *Mokṣa*nın yukarıda bahsedilen yerlerde geçmemesinin sebebi dünyevi olmasından kaynaklı olabilir. Nitekim *dharma*, *artha* ve *kāma* insanın dünyevi hayatını düzenleyen bir araç olup bunlara sadık kalanların ulaşacağı bir mevki olarak sunulmasıdır. Nitekim dinlerde tamamlayıcı ve düzenleyici anlamlarını taşıyan dört sayısının yeri oldukça önem arz etmektedir. (Schimmel 1998:98-117) Hintli şair Kebir, milyonlarca insanın 3'ü (*artha*, *kāma* ve *dharma*) araştırdığından, ama hiç kimsenin 4'ü (*artha*, *kāma*, *dharma* ve *mokṣa*) incelemediğinden yakınmaktadır. (Schimmel 1998:109) *Artha*, *kāma* ve *dharma* yani insan hayatının hedefinin neticesi kurtuluş/*mokṣa* olduğunu belirtilmektedir.

Purushārthalar içerisinde genellikle *trivarga*'nın birbiriyle çok yakından ilişkili olduğu ve her biri diğeri olmadan anlaşılamayacağı görüşü hakimdir. Hindulara göre *dharma*, *kāma* ve *artha*'dan daha önemlidir. Çünkü *dharma* insanların *kāma* ve *artha* anlayışlarını düzene koyar ve neticesinde *mokṣa*'ya götürür. Eğer *dharma* gözardı edilirse insanlar *kāma* (arzular) ve *artha* (zenginlik) da aşırıya kaçır. Bu da onların hayatlarını kaosa sürükler. Genellikle *caturvarga* sıralaması *artha*, *kāma*, *dharma* ve *mokṣa* şeklinde yapılmaktadır.

2.2. *Purushārthanın Varna ve Āśramalar ile İlişkisi*

Peki, *Purushārthalar* kimler içindir ve bu kişilerin dikkat etmesi gereken hususlar nelerdir? *Purushārthalar*, *varna* sistemi içerisinde yer alan kişiler içindir. Bu bakımdan *purushārthalar*ın evrenselliğinden bahsedilememektedir. Konuya biraz daha açıklık getirmek gerekirse Varnaların yani *brahmin*,

kṣatriya vaiṣya ve *śūdrā* mensuplarının uygulaması gereken *Purushārthalar* bulunmaktadır. *Mleçcha*¹³ (म्लेच्छ) olarak adlandırılanlar için ise *Purushārtha* geçerli değildir. Özellikle *Mokṣa* (kurtuluş), *Varna* dahilindeki bazı gruplara (iki kez doğanlara) özeldir. Ayrıca *varnalar purushārthaları* gelişi güzel uygulayamazlar, *varnalara* göre önem sırası bulunmaktadır.

Her *varnanın* kendisine göre uyması gereken *Purushārthaları* vardır. Malamoud'a göre Brahminler “*telaffuz edilen dharma*”dan; Kṣatriyalar “*korunan dharma*”dan ve “*siyasal artha*”dan; Vaişyalar “*ekonomik artha*”dan sorumludur. Duyumsal haz (istek) anlamındaki *kāma* bütün *varnalara* ait bir sorumluluktur. (Malamoud 1996:128)

Purushārthalar aynı zamanda *āṣramalar* ile de ilgilidir. (Sharma 1999:247) Hinduizm'de Brahmin, Kṣatriya ve Vaişya'dan ibaret olan ilk üç üst sınıfı oluşturan bireylerin dinsel sorumluluk ve gayelerinin, bulunduğu kasta/sosyal sınıfa göre değiştiğini savunan sistemi *varnashrama dharma* olarak adlandırılır. Buna göre bilhassa brahminler, hayatlarını öğrencilik dönemi, aile hayatı dönemi, orman ve ıssız yerlerde tefekkür dönemi ve dilencilik dönemi olmak üzere dört devreye ayırmalıdır. *Purushārthalar* yani hayatın gayeleri de ilk iki dönem için, geleneksel dinsel inanç ve pratikleri öğrenme ve uygulama (*dharma*), ailesini geçindirmek için bir meslek öğrenme (*artha*) ve evlenip bir aile kurmak suretiyle atalarına ve tanrılara karşı sorumluluklarını yerine getirme (*kāma*) iken, son iki basamak için tek gaye nihai kurtuluş (*mokṣa*) ve kurtuluşa aracılık eden *dharma*'nın uygulanması olarak belirlenmiştir. (Yitik 2014:291; Malamoud 1981:41-42)

Āṣrama	Purushārtha
Brahmacarya (Öğrencilik Evresi)	Dharma
Grhasthya (Aile Hayatı Evresi)	Artha/ Kāma
Vanaprasthya (İnziva Evresi)	Dharma
Sannyasa (Dilencilik Evresi)	Mokṣa

Sonuç

Dharma, Hint inanç ve düşüncesindeki anahtar kavramlardan biridir ve Hindular nezdinde büyük önem taşımaktadır. *Dharma* kavramı, Hindistan'ın dini ve kültürel gelişiminin uzun tarihinde, çeşitli anlamlar edinmiş ve ge-

lenekler boyunca geliştirilen hukuki, ahlaki ve sosyal anlamları bünyesinde barındırarak günümüze aktarılmıştır.

Dhṛ kökünden türetilen *dharma* kavramı “tutmak, kaldırmak, sürdürmek” anlamlarına gelmektedir. Bu anlamıyla o, sosyal, ahlaki, politik ve ekonomik düzeni sürdürmek ve korumaktadır. Yine de kelimenin anlam sınırlılığı bununla kalmamaktadır. Geniş anlam sahasına sahip *dharma*, birincil anlamıyla kendisinin var olmadan bir şeyin esas doğasının var olamayacağını ifade etmektedir. *Dharma* kavramının tarihi köklerine gidildiğinde onun kozmolojiyi ifade eden yapısı ön plana çıkmaktadır. Tanrının kurduğu bir nizamı ifade eden *dharma* kavramı ile evrenin yaratılışı ve tanrı tarafından kurulan bu düzenin “ayakta tutulması, yükseltilmesi ve sürdürülmesi” ifade edilmektedir.

Dharma kavramının sosyal bir kavram haline gelmesi Vedik dönem sonrasında çıkan dini literatürle olmuş, anlam evreni genişlemiştir. *Purushārthaların* bir üyesi sayılan *dharma* kendinden önceki ilk iki (*artha* ve *kāma*) kavramı düzenlemek için yer almaktadır. Hint dini düşüncenin eğitim yapısı zihni aydınlanmadan ziyade bireyin duygularını eğiterek deneyim sahibi toplumlar oluşturmaktır. Bireyin çocukluktağı düşüncesi ben merkezlidir. *Artha* ve *kāma* kişinin gençliğinde bencil duygularını körüklemektedir. *Dharma* ise bireyin toplumsallaşması için gerekli ve önemli bir rol oynamaktadır. Kişinin görev duygusu ve yerine getirme isteğı doğuştan değildir fakat *āśramalarda* verilen bu eğitim *dharma* vasıtasıyla kazandırılmaya çalışılmaktadır. Böylelikle birey toplumsallaşabilecek; düzenli, ahlaklı, görev bilincinde ve diğer bireylerle uyumlu bir hayat sürebilecektir.

Purushārthaların mahiyeti üzerine tam anlamıyla bir ittifak bulunmamaktadır. *Purushārthalar* geleneksel olarak *çaturvarga* yani *artha*, *kāma*, *dharma* ve *mokṣa* olmak üzere dört kavramdan oluştuğı kabul edilse de pek çok araştırmacıya göre *trivarga* yani *artha*, *kāma* ve *dharma*’dan oluşmaktadır. Belki de *mokṣanın* kabul edilmeme nedeni kurtuluşun ferdi olması nedeni ve züht hayatı yaşamayı gerektirmesinden dolayı *trivarga* ile oluşturulan toplumsallaşmanın *mokṣa* ile tekrar bireysel hale getirilmesidir.

Notlar

- 1 Rta “gerçek” anlamına gelen bir kelime olup, kişisel olmayan bir düzen ya da yasa anlamına gelmektedir. (Williams, 1872:180)
- 2 Pravritti dharma, insanı bencilce dünyevi amaçlarının peşinde koşmaya ve sonuç olarak daha derin esaret ve cehalete götüren dharma biçimidir. Nivritti dharma ise pravritti *dharma*nın tam tersidir. Bencil olmamayı ve toplum için faydalı olan arzular duymayı temsil eden dharma biçimidir. (Mees, 1935:18-19)
- 3 Karma, “yapmak, hareket etmek, ortaya koymak” anlamına gelen *kri* kökünden türetilmiş bir isimdir. Kavramsal açıdan üç farklı anlamı bulunmaktadır. 1. Belirli bir istek ve arzu

- sonucu oraya çıkan dini ve dünyevi eylemler, 2. İradî fiiller ve davranışlar sonucu ortaya çıkan mistik güç veya bunların ruhta bıraktıkları manevî etki, 3. İradî fiiller ile sonuçları arasındaki ilişkiyi düzenleyen ve alemdeki adaleti temin eden bir prensip veya doktrin (Yitik, 1996:41-43)
- 4 Bhakti kelimesi bhac kökünden türetilmiştir. Sözlükte “bağlı olmak, yaymak, paylaşmak, onaylamak, desteklemek, hizmet etmek, tapınmak” anlamlarına gelmektedir. (Williams 1872:695) Kavramsal açıdan “inanç, sevgi, saygı, paylaşım” anlamlarına gelmektedir. (Sharma, 1987:40-41)
 - 5 Buddham sharanam gacchāmi / Dhammam sharanam gacchāmi / Sangham sharanam gacchāmi.
 - 6 Dharma'nın “tabii” ve “normatif” boyutları arasındaki ayrımlar için bkz. Irawati Karve, *Hindu Society: An Interpretation*, Deshmukh Prakashan, Poona, 1968, ss. 91-92.
 - 7 Purusha kelimesi ilk kez Rigveda 10.90'da geçmektedir. Türkçe çeviri için bkz. Andrew Harvey, *Mistik Hind'in Hazineleri*, çev. Nasip Ak-asya, Dharma Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 41-43.
 - 8 Toplumun nasıl inşa edilmesi gerektiğine dair bir eser olan Kautilya'nın Arthaşāstrası bununla ilgilidir.
 - 9 Hitopadeşā'da yemek, uyku, korku ve cinsel zevkler sıralaması ile Purusha vasıtasıyla Upanishadlardaki yaratılışa gönderme yaptığı söylenebilir. Bkz. Upanishadlar, ss. 9-13.
 - 10 Bazı araştırmacılara göre mokşa kavramı eski metinlerde amṛta, ananda vb. şeklinde yer aldığı görüşü de hâkimdir.
 - 11 Mokşa ifadesinin Vedalar'da ve Brahmanalar'da doğrudan yer aldığı görülmemektir. Çünkü bu metinlerin odak noktası bu dünyada mutlu ve uzun bir hayat sürmek, erkek çocuk sahibi olmak; öte dünyada ise sonsuz bir cennet hayatı sürebilmektir. Dolayısıyla kurtuluş fikrinin MÖ 8-7 yüzyıldan itibaren, karma ve onun tamamlayıcı bir parçası olan samsara düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. (Aydn 2005:51)
 - 12 En yüce semavi varlık. Bkz. Bhagavadgita VIII, 8.
 - 13 Sanskrit konuşamayan, yabancı, Ari olmayan. Bkz. (İtil 1971:79).

Kaynaklar/References

- Aydn, F. (2005). Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Brereton, J. P. (2004). “‘Dhárman’ in The ‘R̥Gveda’”. *Journal of Indian Philosophy* 32(5/6):449-489.
- Buitenen, V. J. (1957). Dharma and Moksa. *Philosophy East and West*. 7(1/2): 33-40.
- Cole, W. O. & Sambhi P. S. (1997). *A Popular Dictionary of Sikhism*. New York: Routledge.
- Dharmottara Acharya (1975). *NyayabindhuTika*. Meerut: Sahitya Bhandara.
- Gethin, R. (2004). “He Who Sees Dhamma Sees Dhammas: Dhamma in Early Buddhism”. *Journal of Indian Philosophy*. 32(5/6):513-542.
- Glucklich, A. (1990). “Images and Symbols in the Phenomenology of Dharma”. *History of Religions*. 29(3):259-285.
- Hiriyanna, M. (1952). *The Quest After Perfection*. Mysore: Wesley Press and Publishing House.
- Holdrege, B. A. (2004). “Dharma”. *The Hindu World*, Ed. S. Mittal ve G. Thursby. New York.

- Horsch, P. (2004). "From Creation Myth to World Law: The Early History of 'Dharma'". *Journal of Indian Philosophy*. 32(5/6):423-48.
- Ingalls, D. H. H. (1957). "Dharma and Moksa". *Philosophy East and West*, 7(1/2): 41-48.
- İtil, A. (1971). "Yabancı Dilsiz". A.Ü. DTCTF Doğu Dilleri Dergisi. 2(1). 77-87.
- Kane, P. V. (1941). *History of Dharmasastra Vol II Part I*. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Karataş, H. (2013). "Sakyamuni Buda'nın Tarihsel Kişiliği ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci". *Dini Araştırmalar*. 16(42): 129-142.
- Kaya, K. (Çev). (2017). *Upanishadlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kisari, Mohan Ganguli, (Çev). (1883). *The Mahabharata of Vyasa*. Calcutta: Bharata Press.
- Malamoud, C. (1981). "On the Rhetoric and Semantics of Puruśārtha". *Contributions to Indian Sociology*. 15(1-2):33-48.
- Malamoud, C. (1996). "Semantics and Rhetoric in the Hindu Hierarchy of the 'Aims of Man'". *Cooking the World: Ritual and Thought in Ancient India*. Delhi: Oxford University Press.
- Mees, G. H. (1935). *Dharma and Society a Comparative Study of the Theory and the Ideal of Varna and the Phenomena of Caste and Class*. London: N.V. Servire.
- Moniz, J. (1996). *Liberated Society: Gandhian and Christian Vision: Comparative Study*. Roma: Gregorian Biblical BookShop.
- Narayana. (2017). *Hitopadeşā / Yararlı Eğitim*. Çev. Korhan Kaya, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Olivelle, P. & Olivelle S., (Ed). (2005). *Manu's Code of Law*. New York: Oxford University Press.
- Olivelle, P. (2004). "The Semantic History of Dharma The Middle and Late Vedic Periods". *Journal of Indian Philosophy*. 32(5/6):491-511.
- Prasad, R. (1981). "The Theory of Puruśārthas: Revaluation and Reconstruction". *Journal of Indian Philosophy*. 9(1):49-76.
- Qvarnström, O. (2004). "Dharma in Jainism — A Preliminary Survey". *Journal of Indian Philosophy*. 32(5/6):599-610.
- Schimmel, A. (1998). *Sayıların Gizemi*. İstanbul: Kabaıı Yayınları.
- Sharma, A. (1999). "The Puruśārthas: An Axiological Exploration of Hinduism". *The Journal of Religious Ethics*. 27(2):223-56.
- Sharma, K. (1987). *Bhakti and Bhakti Movement: A New Perspective*. New Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Varma, V. P. (1959). *Studies in Hindu Political Thought and Its Metaphysical Foundations*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Vyasa. (1884). *The Mahabharata*. C. XI. Calcutta: Bharata Press.
- Wezler, A. (2004). "Dharma in The Veda and The Dharmasāstras". *Journal of Indian Philosophy*. 32(5/6): 629-54.
- Williams, M. (1872). *A Sanskrit - English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Yitik, A. İ. (1996). *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnançıyla İlişkisi*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.
- Yitik, A. İ. (2014). *Doğu Dinleri*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
- Zimmer, H. (1951). *Philosophy of India*. New Jersey: Princeton University Press.